

CÂTEVA CONSIDERAȚII ASUPRA LEXICOGRAFIEI DIACRONICE ACTUALE¹

ALINA-MIHAELA BURSUC*

Introducere

Dicționarele istorice sunt editate în general de instituții academice și se adresează cu precădere specialiștilor. Redactorii fiecărui dicționar istoric, în mai multe sau mai puținele lui ediții, utilizează metodologii și perspective variate. *Dicționarul limbii române*, dicționar de tip istoric, realizat de Academia Română, a ajuns la a doua ediție, aflându-se în curs de documentare și de editare. *The Oxford English Dictionary*, dicționarul limbii engleze de tip istoric, a ajuns la a treia ediție, fiind, de asemenea, în curs de editare în format electronic. Cel mai recent manual internațional de lexicografie, *The Oxford Handbook of Lexicography* (2016), care își propune să exploreze lumea lexicografiei diacronice și sincronice astăzi, conține o parte dedicată dicționarelor istorice: *Historical Dictionaries*. E vorba de cinci studii în care se discută aspecte precum: probleme actuale ale dicționarelor istorice, relația dintre evidența citațională și definiții, utilizarea corpusurilor istorice și a bazelor electronice de texte, analiza schimbărilor gramaticale, etimologia și istoria cuvintelor. Exemplele sunt extrase în general din *The Oxford English Dictionary*, dar și din alte dicționare istorice. Prezentarea de față evidențiază câteva considerații asupra lexicografiei diacronice actuale.

1. Principiul istoric

John Considine este profesor universitar de limba engleză în Canada și autor al unor monografii privind dezvoltarea lexicografiei engleze în Europa modernă

---

¹ Textul a fost prezentat în cadrul workshopului *Lexicografia academică românească. Provocările informatizării*, organizat la Iași de Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide”, Departamentul de lexicologie și lexicografie, la 24 mai 2019.

* Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” al Academiei Române, str. Th. Codrescu, nr. 2, România.

timpurie. Autorul discută în patru subcapitole (Considine 2016: 163–175) despre apariția și dezvoltarea principiilor istorice moderne în organizarea dicționarului. În 1892, Societatea filologică britanică impune respectarea principiului istoric în editarea dicționarului limbii engleze. Există tradiții lexicografice vechi, anterioare lexicografiei istorice, dar acestea nu prezintă dezvoltarea istorică continuă a cuvintelor. Apoi, dicționarele academice din secolele al XVII-lea (italian și francez) și al XVIII-lea (rus) conțin aranjări semietimologice (cuvinte de bază urmate de derivate, cf. „cuiburi lexicale”, în *Dicționarul limbii române. Serie veche* al Academiei Române, în secolul al XX-lea). O excepție o constituie dicționarul lui Furetière din 1650, cu aranjarea cronologică a sensurilor, dar numai la nivel dialectal. La începutul secolului al XIX-lea, în 1808, apare *Etymological Dictionary of the Scottish Language* al lui John Jamieson. Acesta are ca obiect limba scoțiană de la primele texte până la Jamieson și se adresează cititorilor de limbă scoțiană veche. Citatele sunt ordonate cronologic, prin urmare dicționarul lui Jamieson este considerat primul dicționar britanic, european și posibil mondial, care merită să fie numit istoric. Urmează Passow în 1812, cu un dicționar grec, și Frații Grimm în 1838, cu primul dicționar german (publicat în 1852) construit pe principii istorice. Deși aparent are loc o dezvoltare independentă a principiului istoric, lingviștii amintiți (Jamieson, Passow și Frații Grimm) înțeleg la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea că este util ca schimbarea limbii să fie văzută în termeni organici: cuvintele individuale au istorii de dezvoltare de la naștere la moarte.

2. Evidența citațională

Andrew Hawke este editor-șef al dicționarului istoric al limbii galeze și responsabil cu digitalizarea dicționarului (aflat la a doua ediție, online). Capitolul redactat de acesta (Hawke 2016: 176–202), riguros organizat în cincisprezece subcapitole, acoperă principalele aspecte ale relației dintre evidența citațională și definiții: definirea într-un dicționar istoric, structura intrării și impactul său asupra evidenței citaționale, definirea cuvintelor și sensurilor învechite, instrucțiunile de definire, mărci, uz figurat, programe de citire și fișe de citat, utilizarea surselor scrise, tipuri specifice de evidență citațională, evidență colocvială, dialectală și de argou, selecția, verificarea, datarea, aranjarea și prezentarea citatelor. Considerațiile privind evidența citațională se bazează pe două dicționare de tip istoric: dicționarul limbii engleze (*The Oxford English Dictionary*, siglat OED) și dicționarul limbii galeze (*Geiriadur Prifysgol Cymru – GPC*). Citatele din care sunt extrase datele empirice ale definițiilor constituie evidența citațională – „piatra de temelie a oricărui dicționar istoric” [Hawke 2016: 176, *trad. n.*]. Unele dicționare din perioada premergătoare marilor dicționare istorice includ evidență citațională, adică citate, dar numai din autori cunoscuți și nu pentru toate cuvintele (lipsesc, de exemplu, citate la cuvintele comune), pentru „uzul bun” și nu pentru ilustrarea

sensurilor. Societatea filologică britanică este prima care adoptă principiul istoric: ilustrarea sistematică cu citate a fiecărui sens și formularea definițiilor pe baza citatelor. Lexicografia istorică întâmpină probleme în descifrarea evidenței citaționale pentru fazele trecute ale limbii respective când nu există decât citate scurte care conțin prime atestări. Lexicograful trebuie să decidă dacă sunt suficiente citate non-ambigue pentru a forma paragrafe separate pe sensuri și dacă are cum recupera citatele ambigue cu cele mai vechi atestări. Privitor la diferitele categorii de cuvinte învechite apar probleme de încadrare, mai ales acolo unde un cuvânt ieșit din uz este readus în uz cu un alt sens (ex.: engl. *wireless*) sau este în uz dar care își schimbă sensul datorită descoperirilor științifice (ex.: engl. *planet*). Astfel de schimbări rapide afectează dicționarele istorice pentru care e nevoie de decenii pentru completare și revizie.

Multe dintre dicționarele istorice la care se lucrează folosesc încă programe de documentare „clasice” (constând în examinarea unei colecții specifice de texte, înregistrarea cuvintelor în contexte pe fișe de citat și sortarea alfabetică și apoi cronologică a citatelor – materialul primar al dicționarului), dar apelează și la corpusuri electronice. Programele de citire sunt utile pentru că permit colectarea cuvintelor non-uzuale sau rare, în timp ce corpusurile computaționale permit extragerea uzului curent. Sunt amintite o serie de probleme legate de sursele întrebuițate: evitarea manuscriselor needitate și, din această cauză, inaccesibile utilizatorilor (există însă copii digitale și chiar programe de editare a manuscriselor); evitarea la început a ziarelor și a cărților scrise de femei. Editorii dicționarelor istorice folosesc și evidență online cu citarea ocazională a edițiilor electronice ale textelor, blogurilor. Materialele electronice prezintă însă și probleme: adesea sunt efemere, iar citarea lor e problematică, o soluție fiind indicarea adresei URL. Editorii OED au la dispoziție mari colecții digitale de texte (bazate pe .xml) și imagini digitale ale textelor, acestea din urmă foarte utile pentru verificarea citatelor. Evidența din dicționare trebuie citată separat sau marcată într-un mod anume, întrucât este considerată secundară față de cea din cărți. Ocurența unui cuvânt într-un dicționar dintr-o anumită perioadă nu indică în mod necesar uzul cuvântului în acel timp, ci faptul că e cunoscut lexicografului. Sunt indicate criteriile de selecție a citatelor în cele două dicționare: ilustrarea varietății de genuri în care cuvântul e utilizat, principalele variante, răspândirea geografică și cronologică, în fine, citate care adaugă informații semantice istorice și care nu pot fi incluse în definiții. Pentru că editorii pot dispune de sute, mii de citate care provin mai ales din corpusuri electronice, proiectul fiecărui dicționar istoric are stabilite norme clare privind numărul de citate (dicționar istoric scurt – 2–3 citate pe sens, dicționar istoric plin – 10–30 citate pe sens, dicționar istoric online – foarte multe; există diferite modalități de prezentare a citatelor). Dicționarele online oferă noi posibilități dicționarelor istorice: prezentarea în mod liniar a informației, mutarea deciziei de selecție a citatelor utile de la editor la utilizator (odată cu prezența arhivelor digitale și cu legarea citatelor de textele electronice online).

3. Bazele electronice de texte istorice

Laurel J. Brinton este profesor de limba engleză la Universitatea din Vancouver și face parte din comisia de revizie a *Dictionary of Canadianism on Historical Principles*. În materie de lexicografie, construirea și uzul corpusului electronic au constituit standardul timp de 30 de ani, spune autoarea (Brinton 2016: 203). Corpusului de utilizat în construcția unui dicționar i se cerea să fie reprezentativ, acum i se cere să fie echilibrat, să conțină o varietate de texte. Pentru dicționarele istorice mai mici, care privesc un stadiu vechi al unei limbi, compilarea unui corpus lexicografic este dificilă. Deja în 2010 se atrăgea atenția asupra proiectelor lexicografice cronofage care vizau crearea de corpusuri lexicografice. De pildă, editorii dicționarului limbii engleze vechi și-au propus digitalizarea tuturor textelor vechi, ceea ce a determinat redactarea doar a primelor opt din cele 22 de litere. Alternativa la construirea propriului corpus lexicografic ar fi folosirea colecțiilor de texte electronice și a corpusurilor existente deja, de pildă arhivele electronice ale ziarelor. Prima ediție a dicționarului de canadianisme pe principii istorice a apărut în 1967 și era necesară actualizarea lui. La cea de-a doua ediție se lucrează online (în lipsa finanțării, proiectul a fost mutat în online). Sunt precizate etapele pregătirii celei de a doua ediții: identificarea de potențiale noi canadianisme, colectarea datelor (cu ajutorul studenților din diferite provincii), înregistrarea citatelor într-o bază de date (Bank of Canadian English: atât citatele din prima ediție, cât și citate multe și largi din surse electronice), determinarea caracterului de canadianisme și redactarea intrărilor direct într-un program de editare online. Baza citatelor electronice o constituie arhivele ziarelor istorice (interogabile, dar și în format .pdf), colecțiile digitalizate ale ziarelor studențești, dar și documente guvernamentale digitalizate, transcrieri ale știrilor TV. Importanța utilizării acestor surse electronice este dată de antedatările obținute.

4. Schimbările gramaticale

Edmund Weiner este fost editor al OED (ediția a doua), fiind preocupat în special de gramatica limbii engleze. Considerațiile sale (Weiner 2016: 221–235) privesc aspecte precum: modelele gramaticale și principiile de bază ale celor trei ediții OED, lematizarea și organizarea intrărilor, schimbările gramaticale ca aspect al istoriei lexicale, categorii de schimbări ale clasei cuvântului, aspecte gramaticale ale verbului sau descrierea gramaticală în definiție. Dacă editorii primei ediții OED nu codifică sistemul gramatical cu care descriu sensul și uzul cuvintelor, principiile de bază ale următoarelor două ediții sunt uzul non-ambiguu și clasificarea discretă. Gramatica devine parte a sistemului de dezambiguizare a intrărilor, iar de la o ediție la alta se modifică numărul părților de vorbire și diferă maniera de redare. Trecerea în uz de la o categorie gramaticală la alta este similară dezvoltării

semantice care implică trecerea la un nou sens. Autorul distinge între clase deschise și clase închise de cuvinte. Clasele închise sunt parte a sistemului gramatical, deci de neinclus într-un dicționar care presupune o descriere sincronică. Dar în dicționarul istoric trebuie introduse pentru că au loc schimbări lingvistice, diacronice care convertesc clasele deschise în clase închise (prin gramaticalizare) și invers (în metalimbaj).

5. Istoria cuvântului

Philip Durkin este redactor-șef al OED, făcând parte din 1990 din comisia de etimologie. Acesta consideră că principala caracteristică a dicționarelor istorice o constituie prezentarea istoriilor cuvintelor individuale, odată cu gruparea materialului care arată o dezvoltare istorică comună și cu indicarea în intrări separate a materialului relevant pentru o istorie distinctă (Durkin 2016a: 236). Conceptele de „cuvânt” și „istorie a cuvântului” sunt abstracțiuni, existând tensiuni inerente acestor concepte. Sarcina fundamentală a lexicografiei istorice constă în gruparea materialului cu aceeași origine și aranjarea într-o structură care să reflecte dezvoltarea sensurilor principale și a tiparelor de uz caracteristice. În OED există, de exemplu, 22 de intrări *post* (nouă substantive omonime, șase verbe, două adverbe, o prepoziție și un prefix). Analiza succintă a celor 22 de intrări confirmă existența tiparelor de influență etimologică reciprocă a grupurilor înrudite de cuvinte și între cuvinte care nu sunt înrudite etimologic, cu precizarea că identitatea dintre etimonul îndepărtat și etimonul apropiat nu este foarte importantă (putând prezenta interes numai pentru utilizator), iar uzurile particulare pot avea sau nu aceeași origine. Există istorii ale cuvintelor care nu confirmă continuitatea istorică organică dintr-un singur punct originar. Înainte ca un sens sau ca un tipar de uz să devină curent este posibil ca instanțe diferite de uz ale aceluiași cuvânt să reflecte traiectorii diferite. Există pericolul de a vedea fiecare intrare ca o entitate închisă, neglijând poziția fiecărui lexem într-un set de relații lexicale în cadrul lexicului (ca întreg) și cu cuvinte echivalente din alte limbi. Este necesară descrierea multiplelor influențe dintr-o anumită perioadă sau din diferite stadii de dezvoltare a cuvintelor. De exemplu, prima atestare a engl. *culture*, cu referire numai la cultivarea pământului, este de la 1400, cuvântul fiind împrumutat într-o perioadă când engleza capătă noi funcții în domeniile oficial și tehnic, existând posibilitatea influențelor atât din franceză, cât și din latină. Atestările de la 1500 privesc educația individului, cu influențe din franceză și latină. În anii 1600, germ. *Kultur* constituie un împrumut din franceză, pentru ca în anii 1700 cuvântul german să se refere nu numai la educația individului, ci și la stadiul de dezvoltare a întregii societăți, sensul având apoi impact asupra uzului în franceză și engleză. Urmează stadiul de influență reciprocă: engl. *culture*, fr. *culture*, germ. *Kultur*. OED conține secțiuni etimologice la finalul articolelor, unde prezintă comentarii asupra unor

astfel de influențe, dar și relațiile cu termenii înrudiți semantic (engl. *civilization* și *society*). Una dintre misiunile editorilor de dicționare istorice este de a găsi căi flexibile de a identifica, a reflecta și a documenta (măcar) cele mai importante tipare de uz.

Concluzie

Dintre considerațiile formulate în cele cinci capitole dedicate lexicografiei diacronice actuale se evidențiază: importanța principiului istoric în organizarea dicționarelor istorice, rolul major al evidenței citaționale, diferențele între corpusurile electronice și bazele de texte istorice, consemnarea schimbărilor gramaticale și ideea că originea anumitor cuvinte trebuie explicată ca deplasare graduală.

BIBLIOGRAFIE

- Brinton 2016 = Laurel J. Brinton, *Using Historical Corpora and Historical Text Databases*, în Durkin 2016b: 203–220.
Considine 2016 = John Considine, *Historical Dictionaries. History and Development; Current Issues*, în Durkin 2016b: 163–175.
Durkin 2016a = Philip Durkin, *Etymology, Word History, and the Grouping and Division of Material in Historical Dictionaries*, în Durkin 2016b: 236–252.
Durkin 2016b = Philip Durkin (ed.), *The Oxford Handbook of Lexicography*, Oxford University Press.
Hawke 2016 = Andrew Hawke, *Quotation Evidence and Definitions*, în Durkin 2016b: 176–202.
Weiner 2016 = Edmund Weiner, *Grammatical Analysis and Grammatical Change*, în Durkin 2016b: 221–235.

SOME CONSIDERATIONS ON CURRENT DIACHRONIC LEXICOGRAPHY

ABSTRACT

At the initiative of publisher Philip Durkin, some linguists who have worked at various stages in making dictionaries of British English or related languages (Welsh or Canadian English) formulate a series of considerations on current diachronic lexicography. Their considerations, formulated in five chapters, are brought together in the *Historical Dictionaries* section of *The Oxford Handbook of Lexicography*. This article summarizes and highlights various aspects known to a degree or another to the lexicographers of the Romanian language dictionary of the Romanian Academy.

Keywords: *historical principle, quotation evidence, electronic corpus, grammatical change, word history.*